

Madách címkefelhőben

II.

Vasadi Péternek – Istenről, ördögről,
emberről – Madách ürügyén

DEMOKRÁCIA, HÉRAKLEITOSZ, HERMODÓROSZ, KÖZSZELEM, IDEA,
SZABADSÁG, A TRAGÉDIA MINIATŰR CSODÁI, FÁJ ATTILA,
BORBÁLA, FRÁTER ERZSÉBET, KEPLER, DANTON, ANAMORFÓZIS

Az egyiptomi színben elhangzó *legyen szabad a szolganép* mondattól hamar eljutunk Athénba, az *aki egy fejjel nagyobb Mint polgártársi, azt nem tűrhetik demagógjaiig*, az alantas – finomabban: manipulálható – tömegig. Lucifer már előbb tapintatosan figyelmezteti Ádámot a várható következményre. Ne ábrándozzon, a hatalmat, amiről ő lemond, a nép nem kapja meg. Mi több, *új urat keres holnap magának*. A tömeg nem nyer semmit, mindössze nevet cserél – rabszolga, jobbágy, munkás, paraszt, konzumjózsi, plázamari, mindenképpen valamilyen alattvaló lesz –, míg a gazda marad. Madách nyilván nem rajzolhatta meg a modern társadalmak demokratikus rendszereinek pontos képét. A demokrácia időtlen, általános modelljét viszont hibátlanul megmutatta, mert az elveken túl látta az embert.

A szép, új jövőt nem, a homályos Hérakleitoszt ellenben ismerte a költő. Talán hallott a filozófus barátjának, Hermodórosznak a száműzéséről, nem tudom. Hermodórosz bizony „egy fejjel nagyobb” volt, mint polgártársai. Ezért nem tűrték maguk közt a derék epheszosziak. Demokratikus módon száműzték, mégpedig a következő indokkal: nem kívánjuk, hogy közülünk bárki is nagyon kiváló legyen, ám úgy látjuk, van itt egy ilyen ember, így tehát ezennel távozásra szólítjuk fel, élje másutt az életét. Az antik demokráciában a teljes jogú polgár kapott néhány törött cserépdarabot (a tömegdemokráciában szavazócédulát), pár szelet kenyeret meg jó adag ideológiát, aztán elfogadta az új társadalmi rendet, noha szuverén népuralom helyett kevesek hatalma valósult meg a demagógokon keresztül. A madáchi modell máig érvényes: a képviseleti demokráciák többnyire demagógdemokráciák. A demagógok az agora helyett a képernyőn, a virtuális piacon jelennek meg. Ismertek természetesen történelmi fénykorok,

bár megítélésük bizonyos fokig nehéz, mivel általában egy-egy demokratikus vezető uralma alatt jöttek létre, némileg ellentmondva a rendszer lényegének. (Az athéni demokrácia fénykorát, miként köztudomású, Periklész nevéhez kapcsolják, problematikusá téve a társadalmi berendezkedés abszolút pozitív értékét.) Madách szabadelvű volt, ám nem doktriner. Liberális elvei nem fedték el előle a valóságot. *A demokrácia, fájdalom, csak az arisztokrácia által manifesztálódik, a népben nincs szükség noblesse, szervilis lesz.* Vagy: *Az emberiség maga tette magát azzá, ami.* Az emberek szabadságról énekelnek 's a basszust láncokkal zörgetendik melléje. Másutt: *A közszellem, az egy idea, látszik a tömegen, a méhkason, az állatokon.* Úgy tűnik, a költő nem érzi alkalmasnak a tömeget – a népet – a demokrácia megvalósítására. Annál tiszteletreméltóbb, hogy küzd érte, különösen politikusként. Itt nyilván fölösleges párhuzamot vonni a XIX. század és napjaink között, miszerint a mai tömegemberből ugyanúgy hiányzik a noblesse, mint az istenadta népből.

Madách a történelmi színekben relativizál, itt nincsenek abszolút értékek, szemben a keretszínekkel, ahol Isten az abszolút jó, míg vele szemben Lucifer a megtestesült rossz. Az Úr a bűnbeesést követően rövidesen magára hagyja a vétkes emberpárt. Az Ótestamentumban előbb Ádámot vonja kérdőre, aki mindjárt bemártja Évát (az asszony adta az almát), aztán a nő kerül sorra, aki ügyesen áttolja a bűnt a bibliai gonoszra (a kígyó átmított el), bár védekezhetne azzal, hogy semmiről sem tudott. A tiltás elhangzásakor még Isten gondolataiban sem létezett, pláne nem a valóságban. (Ismeretes: később teremti az Úr Ádám oldalbordájából.) Madáchnál a bűnbeesés története nem követi szolgáian a Szentírást. A költő nemcsak ügyesebben dramatizál, de az ő Ádámja erkölcsösebb is, nem csinálja össze magát, majd hagyja sunyin cserben Évát. Nem teszi meg a nőt főbűnösnek – előrelátón kivédve a militáns feminista irodalom támadásait. Az öngyilkossági jelenetben – a *Tragédia* utolsó részében – viszont Ádám és Lucifer vállvetve küzd Istennel. Persze ki-ki a maga módján.

Talán volt hasonló lélektani helyzet Madách életében. Miként az apa hétköznapi figurája transzcendens Istenné nőhet a fiúban – például Kafka neurotikus tudatában –, ugyanúgy az anya a nő archetípusát képviselheti. Az apa és az anya nem csupán személyes értelemben nagy alakok, mondja C. G. Jung, hanem személyüktől függetlenül jelentőségük van, ezért alkalmazzák őket sokféle formában az istenség szimbólumaiként. Madách anyja, Majthényi Anna idősödve mindinkább matriarchális úrnőnek, gyerekeit, unokáit gyöngéden és szigorún, védőn és korlátozva szerető asszonynak tűnik. Imre fiát szinte bálványozza, míg menyét nem különösebben szíveli, amire Fráter Erzsébet tagadhatatlanul okot ad. Jungnál maradva: az anya az őstermészet jelképe, szülője, megújítója, őrzője az életnek. Valami szent és titokzatos ősergia birtokosa, ami él és éltet. Madách valószínűleg anyjából és feleségéből gyúrta össze az ellentmondásos örök nőt, Évát, aki közelebb áll a mindenség titkához, mint az idealista Ádám. Érdeemes megkérdeznünk: mi ez a titok? A választ Nietzschénél találjuk. Az élet megörzésének és továbbadásának titka, már amennyiben titok mindez, nem természetes biológia folyamat, aminek az ember ad magasztos értelmet.

A bizánci színben – a *Tragédia* számos miniatűr, metszetszerű csodája között – a zárda kapujában megjelenik egy csontváz, a halál: *Én vagyok az, ki ott lesz Minden csókodban, minden ölelésben* – mondja. Ádám maszkja mögött ezúttal határozottan kirajzolódnak Madách vonásai. Találunk a tragédiában hasonló képeket. Fáj Attila hívta fel rá a figyelmet, hogy Kepler fiatal korában többször megírt egy álmot, amelynek hőse a Holdból látja a világot. Az ottaniak élete hasonló a forradalmár Dantonéhoz és Robespierre-éhez, „a gyakori és nagy változásoknak kitett közügyek következtében életük rövid, de termetük nagyra nőtt, úgy-hogy nem jut életük a teljes érettség korába, növekedés közben hálnak meg”. Madách, amennyiben ismerte az idézett részletet, remek érzékkel használta fel annak szimbolikus, egyszersmind történeti lehetőségeit a párizsi színben. Ha nem ismerte, mindössze zseniális volt ösztönösen. A prágai színben Kepler Évához, illetve Borbálához szóló mondatai után különös autoportréra vagy valami olyasmire bukkanunk, amit anamorfózisnak (visszaváltozásnak), varázsképnak szoktak nevezni. Holbein „Követek” című festménye a legismertebb ilyen alkotás. A prágai jelenetben azonban nem csupán egy holbeini halálfej, hanem Madách arcma látható bizonyos nézőpontból. A halott férj koponyája és a tovább élő költő arca tükröződik egymásba. Fráter Erzsébetről tudjuk, könnyelmű, társaságot, bálokat, divatos öltözködést szerető teremtés volt. Levelei alapján nem tűnik a költő szellemi társának, ám a drámai költemény Borbálája – már különváltak, mikor az asszony a *Tragédiát* olvasta – feldúlta amúgy sem kiegyensúlyozott lelkét. A lényegét, úgy tűnik, megértette.

FILOZÓFIA, TECHNICUS TERMINUSOK, MAGYAR NYELV, HORROR VACUI, METAFIZIKA,
ÉSZMÉRETTUDOMÁNY, BORSODY MIKLÓS TANÍTÓ ÚR, PETŐFI, ARANY,
VÖRÖSMARTY, WITTGENSTEIN, HEIDEGGER, MADÁCH, PHILOSOPHIAI MŰSZÓTÁR,
MÉLYESZMÉLKEDÉS-TUDOMÁNY

A magyar gondolkodás jobban érzi magát az irodalom, a költői nyelv tágas univerzumában, mint a tudomány – már amennyiben a filozófia tudomány – technikus terminusainak kényszerzubonyában. Babits szerint Madách versorai megírásukkor nehézkesek és avultak voltak, ám az ő idejére frissek és időszerűek lettek. A *Tragédia* puritán templomra emlékezteti: nemes formákkal, dísz nélkül. Sehol egy felesleges szó – mondja –, a hasonlatok a megértést, nem a díszítést szolgálják. Németh Lászlót szintén a *Tragédia* nyelve ejtette rabul, akárcsak Karácsony Sándort. Kosztolányi ellenben visszafogottabb. Madách tudvalevőleg nem volt nagy nyelvész – fogalmaz óvatosan –, majd hozzáteszi, mentve a menthetőt, hogy a mi nyelvünk szépsége az érzékiségben, az érzékletességben rejlik, még „a vaskosságot is inkább szívéljük, mint a légüres általánosítást”. A magyar nyelv tényleg irtózik a horror vacuitól. Realizmus és jellegzetes képesség a sajátja, amennyiben nem teszünk erőszakot természetén.

A *Tragédia* korának nyelvi állapotáról szólva Szathmári Sándor a tartalmi elemekre hívja fel a figyelmet, különösen szegényes szó- és kifejezőkészségünkre, továbbá az alaktani és helyesírási normarendszerre, amely csak szűk körben vált ismertté. A magyar filozófiai műnyelvben, ebben az időben, a káosz az úr. Ha korabeli műveket olvasunk, netán Madách vitapartnerének, Aladár fia és Balogh Károly unokaöccse házitanítójának, Borsody Miklósnak már említett – *A philosophia mint önálló tudomány, s annak feladata* – könyvét vesszük kézbe, akkor nem szorulnak bizonyításra a leírtak. Borsodynál azonban, a körülményeskedő fogalmazás ellenére, meglepő gondolatokra bukkanhatunk. *A nyelv nem más* – írja –, *mint az ész öntevékenységének műve. Ész és nyelv fejlődésükben egyenlő léppéssel haladnak, szoros összefüggésüknek fogva.* Rövid XX. századi kitekintés: a legegyszerűbb gondolatok kivételével – állítja Searle – az embernek szüksége van valamilyen nyelvre, hogy elmondhassa a gondolatot. Beszéd és gondolat, azaz nyelv és elme feltételezik egymást. Konrad Lorenz pedig – bizonyos fokig Chomskyval szemben – úgy véli: a fogalmi gondolkodás és a nyelv kéz a kézben járt, mert mikor föltámadt a fogalomalkotási hajlandóság, nem késhetett soká a szükséges nyelvi szimbólumok felbukkanása sem. Ismét Borsody: *a nyelvnek szerkezete a gondolkodás törvényeihez van szabva. Innen van, hogy a nyelvek sokban különböznek egymástól, mégis a beszéd alapszerkezete minden nyelvben ugyanaz. A gondolkodásnak eredeti, azaz egyetemes és szükségszerű törvényei tehát a nyelvtudomány alapjai, és ezen törvényeket a bölcsészet fejtegeti. Így találkozik a bölcsészet a nyelvtudománnyal.* Tudom, ez nem Chomsky generatív grammatikája, netán Wittgenstein valamelyik ötletének csirája, de érdekes lett volna, ha néhány magyar gondolkodó megindul azon az úton, amelyiken Borsody pár bizonytalan lépést tett.

Madách számtalanszor megtapasztalta a mondható és mondhatatlan közti különbséget. *Majd mindenki ostobábban ír, miként gondol* – olvashatjuk feljegyzéseiben. Nyelve időben nyelvújítás utáni, noha alig-alig haladja meg azt. Stílusa sokszor közelebb van az almanachlíra nehézkességéhez, mint Csokonai kecsességéhez, Vörösmarty napközeli szárnyalásához, Petőfi keresetlenségéhez, a távol-keletiekre emlékeztető légiességhez vagy Arany János metafizikai tartalmakat és köznapi valóságot ötvöző, plasztikus képeihez. Madách nem „lírai költő”, noha igyekszik a lépést tartani, vagy legalább nyomában maradni a lírikus váteszeknek. Tehetségének azonban jobban megfelel a rövid, aforisztikus műfaj. Az ember tragédiája mellett legfontosabb gondolati műve az a címkefelhő-egyveleg, amelyet Halász Gábor állít össze *Vegyes feljegyzések* címmel. Benyomásokat, bölcsleti töredékeket, szellemi villanásokat, tömör maximákat, nagy rendszerekből, olvasmányélményeiből levont megjegyzéseket, ösztövről végkövetkeztetéseket tartalmazó, érdekfeszítő gyűjtemény.

A költő Sztregován szlovák nyelvi közegben él, a középiskolát magánúton végzi, csupán vizsgázni jár Vácra, végül Pesten egyetemista. Balogh Károlytól tudjuk: a társalgás családi körben nagyrészt németül folyt. A tót nyelvet a gazdasági életben és a falu lakóival való érintkezésben használja. Arany tapintatos, dicsérő levelében írja, hogy a *Tragédia* verselésében csak itt-ott talált döccenőket,

ám a lírai részek nem eléggé zengők. A mű „egy Dante vagy Goethe technikájával remekmű volna. Így is az, de a felületes olvasó fennakad az apró röögkön.” Nem vennék rá mérget. Madách a *Tragédiában* meglehetősen szűkszavú, míg Goethe eléggé szószátyár a *Faustban*, mintha szerelmes volna saját hangjába. Tolnai Vilmos úgy látja: Arany kigyomlálja a természetellenes, szokatlan kifejezéseket, az erőltetett nyelvújítási alakokat, a vidékiességet. Maga Arany János a népi ízelet hiányolja, azt, hogy Madáchot nem hatotta át annyira a magyar népnyelv, amennyire egy nagy költőt illett volna. A lényegre tapintott. Magát Madách Imrét szintén foglalkoztatta a nyelv kifejezőereje, pszichológiai lehetőségei, az érzés, a gondolkodás, a kimondhatóság viszonya. 1837-ben a következőket írja anyjának: nem érez, aki érez szóval kifejezhető. Talán saját ötlete, bár lehet, hogy Vörösmartyt visszhangozza, aki 1836-ban Idához intézi a következő szavakat: „Nem érez, aki érez/ Szavakkal mondhatót.” Az alkotás-lélektani gondot – amivel később Nemes Nagy Ágnes, Ottlik, Pilinszky szembesül – viszont érzékelte, nehézségeit igyekezett legyűrni. Nem pusztán az ő hibája, hogy csak részben járt sikerrel. Feljegyzései között ezt a „keservest” találjuk: „Nem tudom a gondolatot magyarra fordítani.”

A filozófiai nyelv máig nincs kész Magyarországon, jóllehet filozofok mellett költők szintén fordítottak Kantot, Nietzsche-t, Heideggert vagy a keleti gondolkodás nagy műveit. Apáczai hamvába holt kísérlete után, nagyjából a felvilágosodásig, latin a bölcsélet nyelve. A német, magyar, ógörög, latin, francia szavak Babelében rendcsinálásra vállalkozó *Philosophiai Műszótár* 1834-ben jelenik meg, hellyel-közzel teljesítve feladatát. A *metafizikát* például észmérettudománynak, talptudománynak, mélyeszmélkedés-tudománynak, tapasztalást haladók tudományának, érzéktüli tudománynak nevezi. Madách szerint a metafizika annak a poézise, amit nem tudunk. A következő mondatával viszont azon a határon áll meg, ahol majd Heidegger bejelenti a filozófia végét, miután létjogosultsága megszűnik, mert feladatát átveszik a szaktudományok. A filozófiából mindössze a metafizika marad, vagy a költészet, ami jó esetben megnyitja a létet. Madách feljegyzése ekként szól: *A metafizika annak poézise, amit nem tudunk. Tudomány csak akkor lesz, mikor természettudomány lesz minden, így a morál és a pszichológia is.* Másutt, Heidegger gondolataira rímelve, a filozófia végéről mondja: *a filozófia köre most fogy, amint a tudásé terjed s lesz a részeket vizsgáló természettudomány.* A filozófus azonban – nyilván „filozófként” így gondolt magára – az egészet átfogja.

Madách gondolkodása egyetemes, motivációja jellegzetesen magyar. A nemzeti sorskérdésekre keresi a választ: *a hazafiság csak a magyarnál lehetett költői princípium* – írja –, *mert más népek e küzdelem a lét és a nemlét között nem ismerik.* Heidegger, mikor megtudta, hogy a filozófia nálunk gondolkodást jelent, hogy a kifejezés a gond szó tövéből származik, úgy vélte, bizonyos alapszavak alkalmanként összefoglalják az egész közösség filozófiáját. Madách Imre, mint önálló bölcselő – százötven évvel ezelőtt így hangzott volna egy veretes tanulmány címe –, nem rendszeralkotó filozófus, nálunk ugyanis az ontológia tényleg nem a filozófia egyik ága, hanem nemzeti létkérdés.

A *Tragédia* történelemfelfogása ciklikus. Az idő körkörössége azonban nem jelenti szükségszerűn a történelemnek ugyanahhoz való visszatérését. Minden új ciklusnak megvan a maga köre, amely nyitott a következő fordulatra, így a fejlődési modell spirál alakot vesz fel, emelkedő vagy ereszkedő ággal, amelynek mozgatórugója a jelenségekben levő önellentmondás. (Ennyiben lehetünk hegelianusok.) Ez a mozgatórugó Madáchnál, egy mechanikus órához hasonlóan – miután Isten felhúzta a szerkezetet –, mindössze a mutatók körbejárásához elég. A költő talán tudatosan korrigálta Hegelt, talán nem, mindesetre *A civilizátorban* van néhány oldalvágása feléje: *Szólj, barátom, ismered-e Hegelt? A válasz: nem. Hogy érted meg hát tervemet, Csak azt a szubjektív- és objektívot, A pozitív- és negatívot tudnád. Teszem azt, ha az ember pozitív, Mi kívül van, negatív – nem ember.* (A hegeli eszmékkel közeledő civilizátor, a Bach-rendszer huszárjának szavai ezek a szatírában, ahol a görög kórust a svábbogarak kara helyettesíti.)

Hegellel ellentétben döntő lehetett Vico hatása, ha mindenáron elődöket keresünk. Madách ismerte Vico *Új tudományát*, bár valószínűleg nem az eredeti művet, hanem annak francia – Michelet-féle – változatát, ami Fáy Attila szerint „tömörít, mondhatni dramatizál, azonnal felgyújtja az olvasó fantáziáját”, szinte drámaíró után kiált. Költőnknek erre volt szüksége. Úgy tudjuk, Madách olvasta és kijegyzetelte Michelet művét, akinek munkái megvoltak jogtanára, Virozsil Mátyás könyvtárában. Borsody Miklós bölcséleti kísérletében szintén megtaláljuk nevét, ahol az erkölcsstan körül „sikerrel fáradozott”. Nyilván esett róla szó a sztregovai estéken is. Fáy Attila meggyőzően bizonyítja, miként inspirálta Madách szövegét Vico körkörös történelemfelfogása. A lényegyet tekintve mindketten ugyanazt gondolták: a történelmi fejlődés ciklikus, a problémák visszatérnek, az emberiség sorsa az örökös körbejárás. Madáchot idézve: *malomban vagy mókuskerékben járás.* Elméletben Polübiosz, Vico, Spengler, Toynbee, bizonyos fokig Nietzsche, Borges képviselték ezt a felfogást, míg a gyakorlatban a kommunista pártok, mivel kongresszusról kongresszusra mindig ugyanazokkal a gondokkal szembesültek diktatúrájuk idején.

A ciklikusság determinista és indeterminista módon egyaránt értelmezhető. Vico gondviselésről beszél, ami Hegelnél – Andrea Battistini olvasatában – az „ész csele”, jóllehet mindketten hajlamosak a miszticizmusra. Az eredmény ellenben megegyezik: a lényegyet Isten akaratára redukálják, azaz végső fokon Istenben találjuk a determinizmus okát a Hegelnek oly kedves önellentmondással együtt. Spengler – Toynbee szerint – szintén determinista, míg saját civilizáció-felfogását, modelljeit Leibniz monaszaihoz érzi hasonlóknak. A történelemben tapasztalható ismétlődések, párhuzamok, időnkénti egyezések pedig az emberi természet egyöntetűségéből erednek – állítja –, méghozzá lényünk irracionális, tudattalan

részből. Mindezzel együtt az angol történész elhárítja a determinizmus fennállásának lehetőségét a történelemben, mert lényegét pszichologizmusnak (tulajdonképp sarlatánságnak) véli, az összes magára valamit adó tudományághoz hasonlóan. Bizonyára téved, hiszen végső soron minden az emberi pszichében, némileg racionálisabban: az emberi tudatban dől el, legyen az egyéni vagy kollektív tudat. Madách, ha determinista, ennyiben az.

A ciklikusság eredeti tételét Polübiosz csaknem 2200 éve megfogalmazta: a „társadalmi együttélés körforgásának, a természet rendjének megfelelően az irányítási formák változnak, egyik átmegegy a másikba, s ismét visszatér”. Posztulátuma pedig ekként szól: a polgárháborúk során a városokat sok súlyos csapás érte, ahogy ez mindig is volt, és mindig is lesz, *míg az emberi természet ugyanaz marad*, hol ijesztőbb, hol enyhébb alakot öltve, ahogy külső körülményei alakulnak. Művem látszólag kevés szórakozást nyújt, de azok, akik látni szeretnék a megtörtént események lényegét, s következtetni óhajtanak – ha majd *ember voltunk következtében ugyanolyan vagy hasonló dolgok fordulnak elő* – hasznosnak fogják ítélni. A *Tragédia* szerzője a történelmi színekben ezen az úton jár.

Valahányszor Madách szikár mondataihoz, igénytelennek látszó cetljeihez úgy közelítünk, mint teszem azt Wittgenstein szűkszavú kijelentéseihez szokás, az eredmény nem marad el. Weöres Sándor csalhatalan érzékkel talált rá a *Vegyes feljegyzésekre*. Ritkaság – mondja –, mikor kidobásra ítélt holmin keresztül ilyen őszintén tárul fel egy lángész belső világa, életveszélyes politikai nézetei, érzelmi és mentális életének titka. Legalább ilyen fontos Madách ötleteinek eredetisége, találkozása Jaspers, Heidegger és mások gondolataival. A költő legendás cédulái – kora címkefelhője – mögött legnagyobb gondolkodónk kevésbé ismert portréját fedezhetjük fel. A *Tragédiát* néha érdemes versszakról versszakra elemezni, ha a szokásos – noha érvényes – irodalomtörténeti közhelyeken túl többet akarunk. Egy-két villanás ismeretlen tereket világít be, egy-egy gondolat új tájakra tár kaput. Számtalan irányba nyílik út, időnként a dramaturgiai száltól függetlenül.

A fogalmakkal Madách nyilván nem zsonglörködik Hegelhez hasonló ügyességgel. A német filozófus utolérhetetlen illuzionista, ha a szükségszerűről, az ésszerűről, a magábanvalóról, az abszolútról, a világszellemről beszél, ám amikor rátalál azokra, akik ezt a valóságban képviselik, akkor nem nagyon értjük, mire volt jó előtte a nagy hajcihő. A világszellem megtestesülését például Napóleonban pillantja meg Bonaparte jénai bevonulásakor. A köpcös korzikai számára a világszellem fenoménja: az önmaga fogalmának tökéletesen megfelelő – ésszerű, azaz szükségszerű –, momentán lóháton érkező történeti lényeg. (Goethe és Beethoven szintén el van ragadtatva tőle – bizonyos ideig.) A hegeli világszellem eredetileg Keleten, Kínában jött létre, ám Kínáról – Russell szerint – a filozófus semmit sem tudott azon kívül, hogy létezett. Ez persze túlzás, hiszen Bécsben látta a *Tao te kinget*, mi több, ismert egy embert, aki állítólag olvasta is. Úgy vélte, a Tao kifejezés megközelítőleg a görög logosz megfelelője, bár a teljes művet sokkal inkább vallásos bölcséleti munkának, mintsem valódi,

európai értelemben vett filozófiának tartotta. Hegel rendszere – ifjú hegelianusok ide, talpra állítók oda – zárt konstrukcióvá, filozófiatörténeti műemlékké vált. Madách viszont nyitott, számos – előtte élő, majd utána jövő – jelentős gondolkodóval rokonságot tart. A falanszter besorolható a Huxley-, Orwell-, Bradbury-féle antiutópiák közé. Nem olyan terjengős, viszont legalább olyan hatásos. Sőtér István hívja fel rá a figyelmet, hogy a *Tragédiában* Madách drámaírói gyarlóságai változnak erényekké. A cselekményfűzéshez nincs különösebb érzéke, szerencsére a „Tragédiában nincs szüksége egységes cselekményre: helyett a lazán összefüggő képekben bonthatja ki tömörítő tehetségét”. Az eszkimó színben mintha Nietzsche utolsó emberei tűnnének fel. Sivár, demítizált világa pedig Beckett színházára emlékeztet. Hubay Miklósnak kora legizgalmasabb gondolkodói jutnak eszébe róla: Jaspers, Teilhard de Chardin, Camus, Cioran, Ricoeur, Sartre, Lacroix, Valéry, Sartre.

Példaként kiemelve Jasperst, találunk számos tartalmi egyezést a két szerző között. Az ember, az emberi szabadság mindkettőjük felfogásában transzcendens eredetű. Jaspers a következőképpen fogalmaz: „Szabadság és Isten elválaszthatatlanok egymástól. Annyit tudok: szabadságomhoz nem magam által jutok: kapom azt.” „Isten számomra olyan mértékben van, amilyen mértékben én szabadságomban igazi önmagammá válok.” A következő mondat, amely Ádám sorsának eszenciája lehetne, ekként hangzik: Isten nem tudásom tartalmaként van számomra, hanem mint olyan valami, ami csak egzisztenciám révén közelíthető meg. A hívő másként olvassa a *Tragédiát*, mint az ateista. A vallásos ember nyilván egyetért Jaspersszal, mikor azt mondja: a világ realitása efemer dologként, Isten és a mindennapi lét között van. Ez a – mélységét tekintve másként megfogalmazhatatlan – tűnékeny igazság dereng az Úr utolsó mondatában, ami realizmusra és transzcendenciára, küzdésre és hitre biztat. Az ember ugyanis *több önmagánál, igyekezünk magunk mögé hatolni és Isten ismeretének mértékében növekszünk önmagunkban, miközben belátjuk önnön jelentéktelenségünket.* Nagyjából ennyi az ember, Ádám története, Jaspers Károly szíves megvilágításában.

KÜLÖNFÉLE KÖRTÉK, FOURIER, FALANX, VILÁGCSÁSZÁR, MARX & ENGELS RT.,
ANTIUTÓPIÁK, PLATÓN, LUKÁCS GYÖRGY, JANKOVICS MARCELL,
ALEXANDER BERNÁT, HAMLETEK, RÓMEÓK, JÚLIÁK, HUXLEY, FRANKFURTI
ISKOLA, MARCUSE, MOLNÁR TAMÁS, CIORAN, DARWIN, TOYNBEE

Madách a falanszter ötletét Fourier-től vette, akinek teóriái eleinte nem keltettek különösebb feltűnést. A félbemaradt kereskedőjelölt rigorózus elképzelései a társadalom szinte minden szegmensére, még a gazdálkodás legapróbb részleteire is kiterjedtek. A körtetermesztők szektáját például hadrendbe állította a munka frontján az előőrstől a szárnyakon át az utóvédig, mégpedig a birsek, kemény, puha, befőzni való, tömör, omlós, hulló és lisztes körték elleni ütközethez. A csata azonban érdeklődés hiányában elmaradt, illetve csak részben valósult meg.

(A részeredmény tanítványának, a falanszteralapító Victor Considérant-nak köszönhető. Erdélyi János szerint rajta, mások szerint Lukács Móricon át ismer-te meg Madách Fourier-t.) A XIX. század értelmiségének zöme – hasonlóképpen a megváltandó nép – megvető közönnyel fogadta az önjelölt üdvözítőt, ami arra indította a derék elméletgyártót, hogy pénzemberekhez és politikusokhoz forduljon. Támogatásukért cserébe felajánlotta nekik a világcsászári címet, ami némileg megkérdőjelezte az utópisztikus egyenlőségről vallottak komolyságát, valamint az ajánlattevő elméjének kifogástalan állapotát. Ennek dacára akadtak követői. Közülük néhányan *A falanszter*, illetve *A falanx* című lapokban hirdették mesterük futurisztikus elképzeléseit.

Maga a falanszter kifejezés a falanx szóból származik, az ógörög harci alak-zatra utal. Talán nem véletlen, hogy később a nép „ellenségeit” likvidálók, gula-gokat felállítók, a hadikommunizmust, az osztályharcot hirdetők között keltett érdeklődést, miután egy ideológiai marketingügynökség – a Marx & Engels Kft. – karolta fel Fourier nézeteit. A teória néhány félreértett elemét V. I. Lenin, valamint J. V. D. Sztálin bolsevikjai igyekeztek a gyakorlatba plántálni. Az ered-mény közismert: százmillió halott. A politikai utópiák kivitelezésének kísérlete eleddig tragédiákhoz vezetett. Rendszerint a rabszolgaság újabb változatát hozta a hön áhított demokrácia helyett. Hagyományos esetben csupán az utópista vált rabszolgává, miként az antik világban Platón, máskor egész társadalmak. Pla-tónt Szürakuszai uralkodója adta el rabszolgának, mikor fia meghívására Szicíliá-ba érkezett ideális állama megvalósítására. Szerencséjére a kürenai Annikerisz felismerte. Kiváltotta, majd ellátta útiköltséggel Athénig. Platón azonban kon-zekvens gondolkodó volt. Rövidesen visszatért Szicíliába elméletét realizálandó, minek következtében ismét fogságba vetették. A produkciót még egyszer – ösz-szesen háromszor – ismételte meg, hasonlóan siralmas végeredménnyel. Nem csoda, ha hosszú élete során senki sem látta nevetni. Ádámmal – Madách idea-listájával – kitűnően megértették volna egymást.

A falanszterben Madách csaknem minden tradicionális értéket eltöröl. Ha-zát, nemzetet, szerelmet, családot, vallást, hitet, valóságot, jelképet. A szabad-ságot az utópia, a realitást az elvek, praktikusán a szavak helyettesítik, miként napjainkban a világot a világ médiaképe. Mindez máig a politikai utópiák sa-játossága Orwell újbeszéljével, Huxley világszótárával (melyben durva károm-kodásnak számít az apa, anya, szülő, különösen az elevenszülő szó), napjaink nyelvi genderizmusával, az állandóan ünnepre készülő szocialisták örök hét-főivel, a politikailag korrekt nyelvhasználat diktátumával, a régi tabuk, még régibb idolk átöltöztetésével együtt. Witkowski szerint az utópisták mostaná-ig úgy érvelnek, hogy ami a jelen pillanatban létezik, az legföljebb előkészület egy jobb világra, az igazság pedig éppen születőben van. A nem létező tehát valóságosabb a létezőnél. Egyébként meg a tudomány rövidesen mindent kér-dést megold.

A falanszter tudósa ismeri az élő anyag – az organizmus – összes titkát. Labo-ratóriumában belátható időn belül életet lehel a holt anyagba. Mindössze az

a fránya szikra hiányzik, ami az élettelen élővé lobbantja. Így igaz – máig hiányzik. Van ősrobbanás, ősleves, elektromos kisülés, fehérjemolekula, az élő és élettelen határán buzgólkodó tudományos optimizmus, csupán *Egy szikra kell*, és az élettelen *életre jó*. „Csak egy lépés az, ami hátra van”, ám úgy tűnik, az ember hiába leste el Isten titkát, kémcsövei között nem képes megismételni a Teremtést. Madách valószínűleg végiggondolta kora tudományos szintjén a darwinizmust, talán olyan mélységben, olyan következetességgel, miként a XXI. század antidarwinistái, az intelligens tervezés hívei. Utóbbiak az új eredmények fényében a mikrovilág feltárulását követően úgy vélik, a darwinizmusnak nincs ontológiai kiindulópontja, azaz csak részjelenségekre igaz, magára az élet teljességére, különösen annak origójára nem. Madách analitikus elme volt, átlátta a probléma lényegét. Feltehetően felismerte, hogy az élet eredetét nem, legföljebb annak változatosságát, formáit, bizonyos törvényszerűségeit látta meg az angol kutató, miközben az élet, a szerves anyag keletkezéséről nincs hitelt érdemlő mondanója. „Darwin rendszere mégis feltételez egy organizmust legalább, s honnan ez?” – tűnődik a *Különféle jegyzetekben*. Jó felé tart metafizikailag is, hiszen amennyiben Isten tényleg halott, annyiban Darwin ölte meg. Nietzsche legfeljebb alvállalkozóként tűnt fel a ravatal mellett. Rövidre fogva: Madách felteszi az egyetlen lényeges kérdést az élet eredetéről, amire mostanáig nincs felelet: honnan származik az (élő) anyag.

A falanszterben a tudomány metafizikává válik – hasonlóképpen, mint a technika globális uralomra jutásakor –, majd megkérdőjelezhetetlenné teszi önmagát. Ez minden, bármilyen formában jelentkező, totális hatalom sajátossága. Ideológiája nem tűr ellentmondást. Jankovics Marcell rajzfilmjében – a hol sunyi, hol vonalas – Lukács György tűnik föl az egyenfejek között, a „kongresszusi teremben”. A doktrinerek a legkisebb rendbontást, még a bogárzűmmögés utáni csendet sem szenvedhetik. A jelszavak harsogása élteti őket. A politikai angyalok ördögi karának hozsannája. A teremben zűmmögni kezd egy bogár. A hajdani népbiztos helyett azonban – aki valaha valóban tizedeltetett – most internacionalista segítségként a kínai író, Kuo Mo-zso (Mao elnök útmutatását követve) csap oda. A kulturális forradalmak alatt, legyen az náci, rákosista, maoista, hasonló elánnal irtották a még zűmmögni sem merő értelmiségieket, nem pusztán másként, hanem az egyáltalán gondolkodni merészelveket.

Milyen más egy normális egyed, valódi homo sapiens felfogása ehhez képest. Az ember világképe nem kizárólag gondolati elemekből áll össze – mondja Jung –, hanem érzelmekből, tudattalan benyomásokból, vizuális hatásokból. A modern ember vonzódása a természet iránt, innen nézve, a hiányzó rend képzetét nyújtja szorongásaival szemben. Madách parabolájában a racionalitás előbb felszámolja a természetes világot, azután művi önmagát. Fokozottan igaz a kijelentés, ha elfogadjuk Cioran meghatározását, miszerint a tudás nem más, mint valamit kérdésessé tenni. Ezzel szemben a falanszterben a tudomány abszolúttá (vö. marxizmus tudományos világképe), a tudós diktátorrá, az emberi lét kérdésessé válik.

Nem mindenki érezte zsákutcának Fourier életművét. Marcuse például úgy vélte, Fourier elsőként értette meg, hogy az ember csak akkor szabadulhat fel, ha a szükségszerűség helyett a szabadság birodalmát választja. Az utópia, mint műfaj, szól a tétel, tiltakozás az elembertelenedés ellen. Némelyek mostanáig osztják Marcuse nézetét. Nos, szeget szeggel: a falanszter lakója sok tekintetben előképe Marcuse egydimenziós emberének. A *Tragédia* tizenkettedik színében különös, pillanatok alatt véget érő Rómeó és Júlia történet tanúi lehetünk. Ebben a szép, új, töviről hegyire dehumanizált, érzelmileg csírátlanított világban váratlanul megszólal az emberi természet végső hangja. A férfi és nő összetartozásának, a szelemnek a hívószava előbb Ádámban, majd Évában. Ennek a „biológiai kategorikus imperatívusznak” engedelmeskedve kitörnek a tudomány láthatatlan, úgy tűnt, törhetetlen üvegből készült falai közül, a pszichológiai értelemben vett koncentrációs táborból. A Tudós, látva a fejleményeket, a szelem életre keltét, ekként állítja fel a diagnózist: ez örűtség (örülés – a költőnél), sajátságos a „múlt kísértetét feltűnni látni”. Gyógymódja pedig így hangzik: kórházba – nyilván a zárt osztályra – őket! (Kis ideológiai kitérő emlékeztetőül: a Szovjetunióban sokan, nálunk – kis ország vagyunk – valamivel kevesebben, pszichiátriai osztályokon végezték politikai nézeteik miatt.) Nem tudom, Marcuse ismerte-e *Az ember tragédiáját*. A Madách által felvetett problémákkal azonban – száz év múltával – találkozott. Íme, lábjegyzete a Falanszter-színhez: „Ez a társadalom a transzcendencia becsben tartott képeit azáltal érvényteleníti, hogy bekebelezi saját, mindenütt jelenlevő valóságába, ami jól mutatja, milyen mértékben válnak kezelhetővé, milyen mértékben tételnek technikailag megoldhatóvá és föloldhatóvá a tragédia és a románc, az archetipikus álmok és szorongások. A Don Juanokat, Rómeókat, Hamleteket, Faustokat csakúgy, mint az Oidipuszokat a pszichiáter veszi kezelésbe – és meggyógyítja őket. A világ urai levetkőzik metafizikai jegyeiket.” Julius Evola még pesszimistább: a degenerálódás szellemi és materiális feltételeit létrehozó okok már évszázadok óta hatnak, a legtöbb ember számára nemcsak a lázadást és az épelméjűséghez való visszatérést téve lehetetlenné, hanem mindenekfelett azt is, hogy e fogalmak jelentését megértsék.

A hatalom a falanszterben a tudomány mögé rejtőzve mindenhatóvá, egyzsersmind láthatatlanná vált, mint Isten, aki valaha mindennek forrása, illetve legitimálója volt. Madách bizonyos fokig előlegezi a modernitást, ahol megközelíthetetlen messzeségben, végeláthatatlan látszatok mögött találnánk a lényegyet, ha az irrealitás lebbenő fátylai között eljuthatnánk odáig. Nem véletlen az átvilágítási kísérletek sorozata korunkban (nemcsak a politikai szótár, de Hamvas kitüntetett kifejezése az átvilágítás, Heideggeré a megvilágítás, az el nem rejtettség), mert semmi sem az, aminek látszik. A hatalom olyan totálissá vált, észrevétlenül annyira átszővi létezésünket, hogy fölösleges többé szimbolikusán, fáraóként, látszatomokráciaként, a jakobinus diktatúra terrorjaként megmutatkoznia, mi több, immár tagadja önön létezését is.

Madách falansztere a negatív utópia világa. A modernitás előrevetített, kellőképpen sivár színtere. Előregyártott elemekből készült, futurisztikus ideológiával összecementezett, gigantikus Bauhaus. Határozott élekkel, lehatárolt, elérhetetlen életterekkel. La Corbusier meg néhány eszement ideológus számára valószínűleg vonzó lehet. Az utópiákat, a transzcendencia elvesztése mellett, a felvilágosodás mellékhatásaként megjelenő „khiliasztikus” várakozás szülte meglehetősen faramuci megváltásként. A végítéletvárás egyidős az emberiséggel. A régvolt és a jelen különbsége azonban számottevő. A középkor apokaliptikus félelme etikai jellegű – lélektanilag a vallásos ember büntudatából származik –, míg a felvilágosodást követő sokk a ráció mindenhatóságába vetett hit kudarcából, a tudomány, illetve a technikai lét csődjéből fakad.

Az élet forrása, a Nap – Madách kora úgy vélte – rövidesen kialszik. A kozmikus esemény ellen nem volt orvosság, miként ma sincs a nagyjából öt és félmilliárd év múlva bekövetkező, hasonló katasztrófával szemben. Addig azonban még van pár évezred, ám a *Tragédiában* a nyolc történeti szint követően hirtelen megszűnik a végtelen idő illúziója. A jövő horizontján megjelenik az ember történetének utolsó, nem éppen biztató fejezete, az epilógus főkéikkel és eszkimókkal. A falanszter homo technicus életét a végsőig racionalizálva a feladatnak feszül, miközben lemond önmagáról. A „homo”-ból a technicus, a sorsból szabványosított létképlet, aztán az önző gén, végül pedig semmi sem marad. Érdekes vetülete a falanszter tudományvallásának a XXI. század intellektuskultusza, legyen szó mesterséges értelemről vagy emberi agyról. A vitathatatlan tudású Steven Hawking valószínűleg ennek köszönheti különös népszerűségét a médianép körében. A tudóst – közismert betegsége miatt – valamilyen elixírben vagy önmagát megsemmisítő testben gondolkodó szuperintelligenciának véli a látványfogyasztó. Hawking mitikus agya, mintha az értelem – emberi – önmagán túlmutató előképe volna. Az anyagot legyőző, még inkább felélő örökkévaló szellem metaforája.

A falanszterben a modern predestináció előcsalogatja a kollektív tudattalanban lapuló félelmek archetípusait. A tartalom, az apokaliptikus szorongás örök, mindössze a külsőségek változnak. Madách finom érzékkel, határozott vonalakkal rajzolja meg az utópiából kisarjadó diktatúrát, melynek tere nem láger, hanem falak nélküli, immár a létező világ egészével kísérletező globális laboratórium. Bálványa a tudomány, ami véres, alkalmi áldozat helyett létében tökéletesen sterilizált embertömeget követel. Létrehozza a kollektív, egyéniségétől, nevétől megfosztott, számmá degradált egyedet. A személyiség minősége helyett a személytelen mennyiséget. A falanszter Michelangelóját (hetvenkettedik szám), Platónját (négy századik szám), Heidegger Das Mannját, Hamvas valakijét és senkijét, Huxley Alfáit, Bétáit és Gammáit. (Közösség, Azonosság,

Állandóság – hangzanak a *Szép új világ* jelszavai.) A madáchi falansztert legitimáló remény, a távoli jó hír – miszerint az Utolsó Ítélet technikai okok miatt valószínűleg csúszni fog – mégsem tűnik igazán biztatónak. Az emberiség számára mindenesetre egyetlen lehetőség marad: a bármi áron való túlélés. Meglepő módon itt ritkán teszik fel a *Tragédia* elemzői a miért kérdését, mondjuk Lucifer kedélyes, kissé kaján módján: *aztán mi végre a túlélés?* Ellenben Éva bejelentésekor (mikor anyának érzi magát) hosszan nyámmognak ezen a mierten. Alkalmanként bizonyos rosszallással, mivel az ösztönlény, a női princípiumot megszemélyesítő asszony megakadályozza a teremtés koronáját, a fennkölt férfiút abban, hogy a mélybe vesse magát.

A falanszterben végérvényesen semmivé lesz az isteni kegyelem, amelynek a hiányát Ádám már többször megtapasztalta. Fáj Attila és Toynbee (többekkel együtt) úgy véli: pietas nélkül nincs vallás, nincs igazi kultúra. Ádám ideái valóban szétmállanak a falanszterben kegyelem hiányában. Érdeklődésére viszont, *mi hát az eszme, mely mint közös cél lelkesíteni tud, szabatos választ kap. A túlélés: Ez eszme nálunk a megélhetés* – világosítja fel a vezető Tudós. A falanszter elitjét annak a technokratikus rendszernek az értelmisége adja, amely napjainkra – Konrad Lorenzet idézve – globális mértékben kialakította a technomorf gondolkodást, a technokratikus struktúra legfontosabb stabilizáló elemét, káros irányba terelve realitástudatunkat. Magyarán: alapvetően megváltoztatta valóságfelfogásunkat. Baudrillard értekezett erről időnként hol szarkasztikusan, hol ingerülten a jelek, fraktálok, kódok, digitális labirintusok, a valóságvesztés kapcsán. Nálunk Hamvas tárta fel lényegét, pszeudológiának minősítve a folyamat nevénincs ideológiáját. Toynbee pedig ekként vonja meg a mérleget: a technika, bár az ember teremtménye, megkérdőjelezi az embernek azt a képességét – természete legfontosabb részét –, hogy a választás szabadságát fenntartva megtervehesse jövőjét. Heidegger, Jaspers, Spengler, Jung, Evola, Daisaku Ikeda, Guénon, Anders, Molnár Tamás hasonlóan, néha szó szerint ugyanígy mondja.

Az ellentét most nem pusztán eszme és gyakorlat, hanem természetes és természetellenes között feszül. A tradícióról van szó. A falanszterben a ló, a kutya, a kitarás, az igazság, a szépség, a hősiesség, a hűség az emberi világ elrettentő muzeális dokumentációjává, a múlt tárlóinak negatív furcsaságaivá, az utópikus jövő elveivel ellentétes emlékké válik. A tudományos rendszerben az új ember tudatába beilleszthetetlen Luther vagy Cassius példája. Felléptetésük ellenben zseniális, világossá teszi Madách értékrendjét, miközben megfogalmazza bennünk a kérdést: kire, mire, kikre, mikre gondolunk tulajdonképpen, mikor az emberiségről beszélünk? A tudományos megismerés fejlődésével – Jung szerint – a világunk egyre embertelenebbé lett. Az emberiség magányossá vált, mivel kívül reked a természetben (saját emberi természetén is). Elvesztette annak jelenségeivel való érzelmi, „tudattalan azonosságát”, a szimbolikus kapcsolatból fakadó rejtett érzelmi energiáit. A falanszter olvasója máig átélheti ezt a kozmikus magányt, univerzális elidegenedést. Ha a megfáradt, saját sorsát irányítani képtelen Európára tekint, akkor értheti igazán Madách kegyelembe

vetett hitét. Rajtunk talán már csak egy Isten segíthet – summázza rezignáltan a lényeget Heidegger. Ottlik kegyelemtana mögött hasonló, bár korántsem azonos felismerés húzódik.

Az utópia, míg hozzá nem fognak megvalósításához, célszerűnek, áttekinthetőnek tűnik, csak kiépülése után derül ki, hogy zűrzavaros. Az ideológia mögé rejtőző hatalmasok megközelíthetetlenek, rosszabb esetben felismerhetetlenek. Az eszmék – az egyiptomi papságtól a modern pártokig – apparátust igényelnek. Az emberi célok szolgálatára létrehozott szervezet – figyelmeztet Molnár Tamás – a függetlenedés veszélyével fenyeget, majd oda vezeti az embert, ahová nem akarja. A marxista értelmiségiek voltak azok, akik megértették pártjuk legfontosabb tanítását, miszerint az apparátus előbbre való az elveknél. A labirintusi létet – amiről az antik mítoszok, majd a *Kastélyt* író Kafka vagy a *Karnevál* Hamvas Bélája beszél – folyamatosan fenntartják az uralmon levők, sőt maguk építenek újabb útvesztőket. Az archetípus időtlen, jóllehet Minotaurus földalatti folyosói kezdetlegesen a kommunikációs társadalmak tökélyre fejlesztett mé dialabirintusaival összevetve.

A kortársak közül némelyek elutasítóan, mások megértően fogadták Madách falanszterét. Alexander Bernát a *Tragédia* Ádámját idézve – *Uram! rettentő látások gyötörtek, És nem tudom, mi bennök a való* –, valószínűleg sokak tanácstalanságát fogalmazta meg. (Mellékesen: Madách szövege alkalmanként minden gond nélkül átemelhető a Bibliába. Aki nem ismeri behatóan a Szentírást, meg nem mondja kítől, a költőtől, netán valamelyik ótestamentumi prófétától származnak-e az iménti szavak. Az ihletett pillanatokban tehát mégsem Madách Imre beszél Alsósztretegről, hanem a kollektív, szakrális tudattalan szólal meg, ki tudja, milyen magasságból vagy mélységből a költőn keresztül.) Lucifer – viszszaanyarodva az alapgondhoz –, Alexander szerint, meghamisítja a történelmet. A XXI. század embere hasonlóképpen érzi azzal a különbséggel, hogy Lucifer a létezés negatívumainak (romantikus fordulattal: a sors szörnyűségeinek) bizonyos részét elhallgatja. Madách remek jövőmondónak bizonyult ugyan, de a totalizmusok történetét nem ismerhette. Találunk olyan sorokat, szimbolikusan felfogható mondatokat a *Tragédiában*, amelyekből – a mi történelmi tapasztalatunkkal – kibontható a politikai diktatúrák egy-egy jellemző vonása, noha ehhez az értelmezéshez a bolsevizmus, illetve a náciizmus megvalósulása kellett. Sztálin megalomán tervgazdálkodása, országok kiéheztetése, ahol milliók pusztultak egy miatt. A náci táborokban, a gulagokon statisztikai tétellé vált az ember. „Néked silány szám, nekem egy világ” – mondhatná máig Éva, ha nem ülne közömbösen a képernyő előtt, ahol a hajdan felfoghatatlan, mitikus borzalmak közhelyekké, napi hírekké kopnak.

A tudomány fejlődése követhetetlen. A tragédiában Lucifer még replikázik Istennel: az ember, ha a teremtés titkát *ellesi*, *Vegykonnyhájában szintén megteszi*. A futurisztikus jóslat karnyújtásnyira került a klónozás, a gensebézés, a nukleáris energia ismeretében. A számítógépes világprogramokban, részecskegyorsítókban, a Nagy Bumm lehetőségét modellezve, megtalálták – mélyen ironikus

mindennek lényege – az isteni részecskét. A politika boszorkánykonyhájában szintén különös dolgok készülnek. Alexander Bernát csaknem 100 éve írta le a következőket: „A falansztert nem ismerte MADÁCH, nem ismerjük mi [sem], de a mai idők igazolják, hogy a kommunista világrend nagyobb rabszolgaságot jelent, mint minden történeti rabszolgaság és nyomurúság? Mi nem igaz a látottakból?” A realitás gyakran ördögibb az ördögi látomásnál. Az utópisták az efféle víziókat, megpróbáltatásokat nehezen bírják. A *Tragédia* 1956. április 9-ei bemutatóján Madách mindenesetre kellemetlen perceket szerzett Rákosi Mátyásnak. Arra kényszerítette a nép bölcs vezérét, hogy az indokoltnál hosszabb időt töltsön a Nemzeti Színház WC-jében a falanszter szín alatt.

GYÖKEREK, ŰR, KOZMOSZ, ANGELUS NOVUS, PAUL KLEE, WALTER BENJAMIN,
HEIDEGGER, RENÉ CHAR, HÖLDERLIN, HALADÁS, DAWKINS, A FÖLD SZELLEME,
KULTÚRA, KONRAD LORENZ, CIORAN, AZ EMBER KALANDOR, BUKÁS

Nem tudjuk, mi játszódik le két szín között a *Tragédiában*, bár nem nehéz kikövetkeztetni: az emberiség történelme. (Ádám a falanszterben például Cassiusról beszél, akivel együtt küzdött Filippinél, noha a drámában nem láthattunk efféle csatát.) A történelmen túl, ha nem is a fukuyamai liberális eszmék, de a tudomány uralta világban megszűnik a választás szabadsága. Az ember a technikát kiszolgáló biorobottá válik, miként előtte a hit, a különböző ideológiák hol valódi szolgájaként, hol kényszeredett lakájaként láttuk feltűnni. Egyéniségét beszíptotta az ideológia által létrehozott, arctalan – Baudrillard öröme ezúttal –, tényleg fraktálszerűen burjánzó közösség. A technokrata tudomány felszámolta az ideákat, majd maga vált a legfőbb jó világnézetévé. A falanszter után Ádámnak csupán egyetlen lehetősége marad, hogy elszakadjon a Földtől, háta mögött hagyva azt a katasztrófatömeget, ami az emberi történelem (luciferi víziója). Ebben a színben, az űrben, a sötét, kozmikus háttér előtt, pár másodpercre felvillan Paul Klee Angelus Novusának hatalmas sziluettje. Az új angyal már nem hírhozó, csak tanú, Walter Benjamin szerint történetünk mélyére pillantva megnémul, azután rémülten hátrálni kezd. Madáchnál a Föld szelleme megszólal ugyan, ám megtartja titkát, az állítva, hogy lényege emberi ésszel megközelíthetetlen. *Szentelt pecsét az, eltakará az Űr Magának* – mondja –, *A tudás almája sem Törhet fel.* Ádám ekkor válik igazán lázadóvá: *Majd én feltöröm* – feleli. A következő képben azonban, a szerző színpad-i utasításának megfelelően, hősünk megmerevedik. Képtelen kitörni léte természetes köréből, nem szakíthatja ki magát gyökerestül. Végül a Föld szava, a honos szózat visszaszólítja a földre.

Ádám problémája Madách korában nem volt olyan időszerű, mint ma. Konrad Lorenz úgy hitte, az emberi kultúra – nem csupán az európai keresztény hagyomány, hanem az összes eddig született érték – ki van téve a pusztulás veszélyének. Nem éli túl a hagyomány megdőbbszerű gyors leépülését, minden tradicionális szál szakadását. A jövő bizonytalan – veszi át a fonalat Toynbee –,

a jelen nem ad okot olyan prognózisra, ami azzal biztatna, hogy a történelmi vallások által képviselt szellemi színvonal túlszárnyalható lesz. Heidegger pedig, miközben a Holdról készített, Földünket ábrázoló fényképeket nézegeti, azt mondja, már atombombára sincs szüksége az embernek a pusztuláshoz, mert elgyökértelenedése elkezdődött. René Chart idézi: az ember elgyökértelenedése, ami most játszódik le, már a vég, hacsak a gondolkodás és a költészet nem jut erőszakmentesen hatalomra. (Máskor Hölderlin soraiba kapaszkodik Heidegger. Mit tanít a költő az emberről – kérdezi, majd válaszol -: Odatartozását a földhöz. Ez az odatartozás abban áll, hogy az ember minden dologban öröklő és tanuló.)

C. G. Jung valamivel optimistább. Az úrutazás más világokba még messze van – tűnődik a jövőn –, az embernek előbb vissza kell térnie a Földre, ahonnan származik. Más szóval, vissza kell térnie önmagához. Nem látja be a jelenkori emberiség, milyen kártékony a humaniorákat kiiktató oktatás. Ez a nevelés elszakítja az egyént a gyökereitől, megfosztja az élő múlttal való kapcsolatától. Az ember mindig mítoszokban élt és lélegzett, de mi manapság úgy képzeljük, megleszünk mítoszok, történetek nélkül. A *Tragédiában* a Föld szelleme – a színpadon – általában férfihangként szólal meg, holott női hang kellene legyen. Jung a földtől való eltávolodást a tudattalantól történő elszakadásként értelmezi. Ez a veszély fenyegeti azt, aki idegen földet hódít meg, hasonlóképpen magát az egyént, mikor valamilyen „izmus” előidézte egyoldalúság következtében megszakítja a kapcsolatot lényének sötét, anyai, földszerű ősokával. Goethe Faustja szintén megidézi a Föld Szellemét. Itt hangzik el először a Faustban az Übermensch kifejezés – a Szellem nevezi így Faustot –, szerepe azonban más, mint a *Tragédiában*. Goethe Földszelleme többnyire csupán rémisztgeti a főszereplőt. Madáchnál viszont a falanszterben kezdődő utópista folyamat az űrben teljesedik ki. Ádám elindul egy Istentől távoli, talán Isten nélküli Univerzum felé, majd visszatér. Képtelen elszakadni.

A *Tragédiát* lehetetlen egyetlen, koherens szempontból kiindulva elemezni. Mindössze az állapítható meg teljes biztonsággal, hogy a keretszínekben jelen van Isten, míg a történeti színek, illetve az utánuk következők (Ádám ébredéséig), az Istentől elhagyott mindenségben játszódnak. Úgy tűnik – Madách relativisztikus szemlélete miatt –, hogy az ember anyagi lény, bár Lucifer erőfeszítésének következtében megismerkedik az eszmékkel, amelyek átjárják létét, amik előbb fölemelik, végül újra meg újra porba taszítják. Másik oldalról nézve az eszme állandóan fejlődik, amiből a költő sokat emlegetett dialektikus látásmódjára szokás következtetni. Madách szemléletére azonban sokkal jellemzőbb a dualisztikus fölfogás: a fény és az árnyék, a jó és a rossz küzdelme. Nem találunk itt semmiféle szintézist, legföljebb a már említett antitézist, például az egyiptomi részt követően, ahol az egyéni, abszolút szabadságot – lényegében az istenülés szándékát – Athénban a demokrácia közösségi (rém)álma követi. Közben Lucifer Ádám érzelmeit úgy összezavarja, mint Isten a babiloni torony építőinek nyelvét. Madách valószínűleg azt gondolja, ha nincs értelme a létnek – azaz annak emberi realizálásaként a történelemnek –, akkor értelmet kell adni neki. Ezért

próbálkozik az eszmékkal, amelyek persze nem tisztán, nem homogén elméletekként jelennek meg. Hitet tesz a haladás mellett – a *Tragédián* belül csakúgy, mint egy Erdélyi Jánosnak küldött, később idézendő levélben –, a haladás gondolatát azonban nem érvényesíti a mű dramaturgiájában. Amennyiben mégis, annyiban némileg tényleg hegeliánus, bár más úton jut ide, mint a német bölcselelő, aki szerint a világ történetének végcélja Isten tervének megvalósulása. Lucifer eleve nem győzedelmeskedhet az emberen – a biblikus determinizmus foglyaként –, mert ha győzne, akkor Isten fölött aratna diadalt. Madáchnak a történelmi eszmék maradnak, amelyek jók, majd a valóságban saját ellentétükbe fordulnak. Ismét eljutottunk önmagunkhoz, az ideák emberi természettel való ütközése után. Cioran – nincs kétségem, ki mellett áll az Isten és a Sátán között zajló vitában – a maga nyomorúságos, metafizikai másnaposságában ekként fogalmaz: két lehetőség áll előttünk, háború vagy belső szétszűllés. Az ember kalandor, és a kalandorokra bukás vár. Véleményével nincs egyedül. Jó ideje hiába várunk mennyei hangokat, nem halljuk a megnémult angyalok karát, csak a kozmosz süket csöndjét.

ESZKIMÓ SZÍN, PELEVIN, VÉGSŐ APOKALIPSZIS, DAWKINS, GODOT, BAUDRILLARD,
SAMUEL BECKETT, NIETZSCHE, AZ UTOLSÓ EMBEREK, BORGES

Napjainkban a végjáték – a modern apokalipszis – feloldódik a banalitásban. Az utolsó felvonás, amely zavartalanul folyik az euroatlanti színpadon, inkább kiábrándító, mintsem drámai. A banalitást Victor Pelevin a végsőig fokozza, mikor azt mondja: a világvége egyszerű tévéközvetítés lesz. Esetleg két egymásnak fordított képernyő nézi egymást, míg az adás tart. Mások a sötétségre – az áramkimaradást követő káoszra – szavaznak. Láttunk már hasonlót amerikai nagyvárosokban. Kirakatbetörésekkel, lángoló autókkal, fosztogatókkal – lemezjátszókkal, hifitornyokkal, laptopokkal rohangáló figurákkal –, mikor a fogyasztói lét az utolsókat rúgja mámorosan, ahelyett, hogy elrugaszkodna a pokol tornácáról.

Madách a falansztert, majd az űrt követően az eszkimó színben eltörli a maradék reményt. Milliók illúzióját, amelyről Freudtól József Attilán át Ottlikig többen beszélnek. Az emberről lepattog a vallás és a kultúra máza, az önámítás lakkrétege. Mindkettő híján marad az eredeti lény, aki nem áltathatja tovább magát. Már senkinek sem kell. Sem Istennek, sem a másiknak, legföljebb önmagának vagy önmagának sem. Feleslegessége tudatában kizárólag a napi betevő húsdarabra összpontosít, na meg a nemes egyszerűséggel agyonverendő, kedves eszkimó szomszédra. A költő itt lerombol minden jövőbeli lehetőséget. A jó ugyan mindenütt, a foglyok szerint még a XX. századi táborokban is jelenlevő, de erről mindig a túlélők, sohasem a holtak beszélnek. Madáchnál a teremtés negatív kódja a létet egyetlen, önző génre redukálja (mintha a különös humanista, Richard Dawkins munkáiból ollózta volna össze forgatókönyvét).

Az eszkimójelenet, a „struggle for life” madáchi parabolája, vetekszik Beckett Godot-jával. A jégvilág ideológiája a falanszterhez képest tovább egyszerűsödik: itt nincs távlat, csak az eszme nélküli fennmaradás a cél. Az létezés alapmintája megegyezik a kőkoréval. Madách nem sokat tehet, a keresztény mítoszhoz fordul, visszaviszi az első embert a harmadik szín pálmafás vidékére, az édenkert tőszomszédságába.

A *Tragédia* eszkimójelenete hasonlóképpen demítizált, mint a Godot-é. Beckett lepusztult, értékét vesztett, tökéletesen üres univerzumában mindössze a várakozás, Isten eljövetelének felemás reménye maradt. (Hallottuk Heideggert: rajtunk már csak egy Isten segíthet.) Tudjuk: a különös emberpár, Vladimir és Estragon hiába vár a halott vagy számukra sosem volt Godot-ra. Madáchnál ellenben megjelenik az, akire Beckettnek várnak. Az új isten, a valaha volt első ember, jelesül Ádám. A korcs utód – nem tudjuk ki ő, talán valaki vagy senki – riadtan, pislogva istennek nézi kiábrándult hősünket. Ismét a rajtvonalnál vagyunk.

A *Tragédiában* különös kettősség vonul végig. Két princípiumot találunk: a természetét és a szellemét. Az első Luciferé, aki szellemlény ugyan, ám többnyire materiális, illetve „materialista” (míg létezik anyag, fejtegeti Londonban, addig áll hatalma). A másik az idealista szféra, az eszmék világa. Ennek keljfeljancsija az állandóan elbukó, újrakezdő, majd meghasonló Ádám. Madáchnál többnyire ellentétes a materializmus és az idealizmus, ámbár sohasem konzekvensen, miután jobban érdekli a pedáns kartotékolásnál az életteli valóság. Nála az ember – akárcsak a Zarathusztrában – kifeszített kötél a szakadék fölött, kísérlet önmaga meghaladására. Az ösztönlény útja az emberebb ember, az istenülés felé. Az emberiség pedig olyan anyag, amelyet koronként átítat valamilyen transzcendens vagy politikai eszme, mígnem végzetesen eltorzul benne, miközben ő hasonlóképpen, színről színre mindinkább tovább torzul az eszmében. Aztán indulhat újra a műsor istennel, teremtéssel, emberrel, történelemmel, körkörös romokkal, örök visszatéréssel, Nietzsche és Borges híveinek kívánságára.

ALBERT CAMUS, OTTLIK, ISKOLA, KEGYELEM, LÉT ÉS ABSZURDITÁS,
1956, A MAGYAROK VÉRE, BUDA, TÖRTÉNELEM, SZISZÜPHOSZ, ÁDÁM,
LUCIFER, SZÉCHENYI, ERDÉLYI JÁNOS, ISTEN KEZE

A *Tragédiában*, az eszmék születésének pillanatában, mintha az Úr próbálkozna konokul Ádámmal újra meg újra. Az eszme színről színre felragyog, aztán rövidesen érkezik az alkony. (Az olvasónak az a kellemetlen érzése támad, hogy – a még meg sem született – Spengler súg a háttérből.) Ennyiben mindenesetre jelen levő Isten a történelmi részek elején. Lucifer pedig azok végén, mint egy gyilkos poén. Madách a jelenetek tanulságait előzékenyen összefoglalja, majd alkalmanként beharangozza a következő korszak biztató, főszereplőnk optimizmusát újraélesztő lehetőségeit. Ha már itt tartunk: Ádám köve a történelem

– önmaga története –, ezt görgeti át az időn, míg létezik történeti idő, azaz a falanszterig. Lucifer nagy pillanata ezzel szemben, miként a szabadság pillanata Camus Sziszüphoszánál, mikor útjára indítja Ádámot az éppen aktuális ideológiai lejtőn. Ha nem billent át a pokolba az újabb tapasztalat – a lejtő végén –, talán az önpusztítás felé viszi. A döntő ütközet viszont Isten és a Sátán között folyik az ember lelkéért. Ez a keresztény felfogás szerint Ádám, Káin, Jób, Szent Pál, Luther óta máig tart. Lucifer egyébként viszonylag fair játékos. Mielőtt az első emberpárra álmot bocsájtaná, megmutatva a jövőt – természetesen saját vágott verziójában –, ismerteti az esélyeket. A „dőre cél”-t ellensúlyozandó (a dőre cél nem egyéb, mint értelmet adni az életnek, ami az ördög olvasatában lehetetlen), némi reményt kap Ádám és Éva, *Mely biztatand, hogy csalfa tünemény* a látomás. Az ördög kénytelen ezzel a trükkel élni, különben szereplők híján gyorsan véget érne a darab.

Ádám bukásai ellenére szabad, mert – Camus-vel szólva – sorsa az övé. „A csúcsokért vívott küzdelem maga is betöltheti az ember szívét. Boldognak kell elképzelnünk” Ádámot. (Hogy ő mit képzel minderről, azt akkor tudjuk meg, amikor utolsó lépésként a szakadékba akarja vetni magát.) Hősünk azonban most, a lehetetlennel küzdve képviseli igazán a magyarságot, hiszen az eszméit, céljait, létét szétmorzsoló malomkövek között sem adja föl, van sorsa, életének voltak, vannak tétjei. A lét akkor lesz enyém, ha vállalom: belenyugodva, lázadva, belehalva, túlélve – de vállalom. Nem állok fölötte, hanem betöltöm azt. Ádám küzdve és csüggedve, legyőzve és feltápászkodva, ismét és ismét szembeszáll a végzettel. Győzni akar. Mikor visszanéz, természetesen kétségbe esik. Fájdalmasan és logikusan felötlik benne az öngyilkosság gondolata, ami az idevágó statisztikákat ismerve, végső megoldásként nem áll távol a magyarságtól. Ekkor Éva ad választ metafizikai sokkjára, reményvesztett, döntőnek szánt lépésére. Bejelenti, hogy anyának érzi magát.

Az elemzők meglepően komolyan szokták venni Ádám szándékát, mintha – Milton óta mindenkinek, aki ehhez a paradoxonhoz jut – valóban volna választása, holott nincs. Madách sem pusztíthatja el Ádámot, mivel ő az első mitikus ember, fajunk origója, az emberiség pedig köztudottan máig él. A legtöbb irodalmár mégis belesétál ebbe a csapdába. A valódi tét természetesen alkotás-lélektani: miként tud a szerző kikecmeregni ennek az álproblémának a szövevényéből, azaz valami eredetivel előállni a közhelyek helyett. Madách választása a Nőre esik. Évát szólaltatja meg. Lucifer már kiterítette minden lapját. Legerősebb ütőkártyáját nem a férfi, hanem az asszony ellen tartogatta. Gyermek bűnben fogant – mondja –, azaz bűnt és nyomort fog hozni a földre. Tehát kedves hölgyem, szíveskedjék az abortuszbizottság elé vagy a szikla pereméhez fáradni. Madách eredeti szövege Egyiptom felé mutat – *bűnben a trón bíborán fogamzott* a születendő gyermek –, míg a végső, Szász Károly által javasolt verzió a Paradicsomra utal: *Fiad Édenben is bűnnel fogamzott*. (A költő az utóbbit fogadja el, a *Tragédia* máig így jelenik meg.) Évából Lucifer provokatív szavaira alkalmi szibilla lesz, megjósolva a Megváltó érkezését: *Ha úgy akarja isten, majd fogamzik*

Más a nyomorban, ki eltörűli a bűnt. Madách a mű befejezése előtti pillanatokban igazán zseniális, különösen, ha figyelembe vesszük szűk mozgásterét. Goethe például gond nélkül megölhette Werthert, saját teremtményét, hiszen magánmitológiájának alakja volt. Ádám ellenben az emberiség atyja, mindnyájunk közös őse. Nem lehet lazán a szakadékba lökni. Költőnk keze meg van kötve. Madách úgy menti meg Ádámot – ezért érzem zseniálisnak –, hogy semmit nem von vissza, semmit sem töröl el tragikus tapasztalataiból. Meghagyja azokat, nem cáfolja, nem hazudja el a rossz létezését. A helyzet drámaiságát a hittel, az abszurditást a remény szavával oldja fel. Camus hasonlóképpen, noha egy nem létező – valószínűleg általa kitalált – Szophoklész-idézzel vágja ki magát a lét abszurditásából. Így hangzik: „Úgy ítélem, hogy minden jól van.” Természetesen más a belenyugvás, megint más a kegyelem. Két lépés Ottlikig. Iskolája a kegyelem felismerésével és megtapasztalásával végződik, mintha Camus ál-idézetének visszhangját hallanánk: „egy pillanatra világossá vált a talaj alaprétégződése, amin éltem: a kimondhatatlan érzés, hogy mégis minden csodálatosan jól van, ahogy van”.

Ádám a camus-i értelemben lázadó. A lázadás összetöri az egyént – mondja –, de segít túláradnia önmagán. Nem véletlen, hogy a francia író azon kevesek közé tartozott, akik megértették a magyar sors időnként végzetes, máskor fel-emelő voltát. Az Ádámok, Petőfik, Madáchok, 48-asok, az 56-osok küzdelmének értelmét. „A legázolt, bilincsbe vert Magyarország – írta 1956-ról – többet tett a szabadságért és igazságért, mint bármelyik nép a világon az elmúlt 20 esztendőben. Ahhoz, hogy ezt a történelmi leckét megértse a fülét betömő, szemét eltakaró nyugati társadalom, sok magyar vérnek kellett elhullnia – s ezért ez a vérfolyam már alvad az emlékezetben.” Ottlik *Budájának* soraiból búvópatakként bukkanak elő Camus szavai, miután a magyarok 1956-ban visszanyerik hitüket. Drágább lesz számukra a haza absztrakt becsülete, mint a rongy életük, mikor vértüket adják a szabadságért. „Kinek a vére?” „– Magyar vér – szögezte le Medve. – Tegyen el pár cseppet, és írjuk rá: »Ismeretlen magyar vér.«” Nem a bukás apoteózisáról van szó sem Camus-nél, sem Ottliknél, hanem a szabadság zászlájának felemeléséről.

Madách a *Tragédiában* küzdestről és hitről beszél. A mutatóvagy nem akármi-lyen, hiszen művének háttérét a nemzeti gyász sötét kárpitja adja. Székely Bertalan ekkor festi a *II. Lajos holttestének feltalálását*, Madarász a *Hunyadi László siratását*. Erkel megzenésíti a *Bánk bánt* (Gounod és Liszt a Faust-témát). Pár éve született *A vén cigány*, *A Kárpáthy Zoltán*, Vajda Jánostól a *Virrasztók*, Aranytól *A walesi bárdok*. Ha a *Tragédia* mutat pesszimista vonásokat, az érthető. Madách egyik elveszett feljegyzésében a következők álltak: *az emberi természet sohasem tagadta meg magát, s Ádám a teremtés óta folyvást csak más és más alakban jelent meg, de mindig ugyanaz a gyarló féreg maradt a még gyarlóbb Évával oldalán.* Itt megtalálhatjuk a teremtés vagy a Teremtő iránti magánvádat, amit a költő önmagának talán bevallott, olvasóközönségnek ellenben nem (bár leírja Szontághnak: Isten tréfának nézi a világot). Erdélyi Jánoshoz intézett levelében viszont az emberi

ség haladása mellett tesz hitet, amit az egyén nem érzékel, de ez az iménti idézetből bajosan olvasható ki. A *Tragédia* sem erről szól. Megengedően fogalmazva: nem ez a hiteles olvasata. Ádám nem talál támaszt sem az abszolút hatalomban, sem a demokráciában, sem a hedonizmusban, sem a tudományban. Tulajdonképpen csak a hitben bízhat, Isten szavában, azaz a kegyelmében.

VÉGSŐ VÁLASZOK, TILALMAK, TITKOK, UPANISÁDOK, KÜZDÉS, LUCIFER, DIOGENÉSZ,
MADÁCH, CAMUS, SARTRE, ISTEN, AZ EMBER ÖNMAGA ALKOTÓJA, MESTER
ÉS MARGARITA, KESERŰ POHÁR, REMETE SZENT ANTAL, JÉZUS, KOLAKOWSKI,
KÉRDÉSEK, HEIDEGGER, ALSÓSZTREGOVA, TÉL, 1843

Madách a történeti színek ciklikusságát követően, a befejező keretszínben ismét a keresztény történelemfelfogást érvényesíti. Végítélet azonban nincs a szokásos módon, hacsak Isten döntését nem tekintjük annak, aki életre kárhoztatja az embert. A darab pálmafák között fejeződik be, amit már a kiüzetéskor pompás vidéknek nevezett a költő. Az Úr, noha eddig távol tartotta magát az eseményektől, most megjelenik. Levonja a levonható tanulságokat, miközben arra inti Ádámot, hogy ne akarjon minden titkot tudni. Finoman ugyan, de megerősíti a tudásra vonatkozó tilalmait, mikor újfent korlátozza a megismerést. Leengedi a sorompót az ésszel felfogható peremvidékén, valahol a véges és a végtelen között: *Ha percnyi léted súlyától görnyedsz, Emel majd a végtelen érzete. S ha ennek elragadna büszkesége, Fog korlátozni arasznnyi lét. A lét titka a Tragédiában, miként a világirodalom remekeiben, titok marad. A miérték ontológiai láncolatára az ember a világ céljáról feltett nyomasztó kérdésekre legfőljebb érvényüket vesztő filozófiai tételek vagy a jó és rossz példázatai válaszolnak. Hiteles feleletért faggathatjuk a lét szakralitását, habár jól tudjuk, minden szakrális gondolatrendszer magja logikailag megközelíthetetlen. A vallásos tapasztalat ezt nevezi misztériumnak. A nagy misztikusok erre hivatkoznak végső érvként: belső, szavakkal kifejezhetetlen, alapjában véve ellenőrizhetetlen élményeikre. A titokra. A Tragédia tizenötödik színének kulcsmondata nem véletlenül hangzik ekként az Úrtól: Ne kérdd Tovább a titkot, mit jótékonyan Takart el istenkéz vágyó szemedtől.* Madách elkísért bennünk az elmondható határáig, a szirtig, ahol „utolsó metaforánk”, Isten uralkodik a világ összes szótárának mondható és mondhatatlan szava fölött, majd a felfoghatatlan szakadéknál befogja szemünket, mielőtt beletekinthetnénk. A végső miértre egyetlen vallásban, egyetlen ideológiában, egyetlen kultúrában sem született megnyugtató felelet. Mikor Gargi – a Brihadárajanka upaniséad hercegnője – miértekkel nyaggatja Jadnyavalkját, a mester így felel végül: Ne kérdezz tovább, mert szétreped a fejed. Olyan istenségről kérdezel, akiről nem lehet tovább kérdezni.

Madách Istene osztja véleményét. Az előzményeket ismerjük. Ádám ugyan nem találkozott útján francia egzisztencialistákkal, mégis választások sora elé került, amelyek balul ütöttek ki. Végül döntő lépésre szánta el magát, legyőzendő Te-

remtőjét. A mókuserékeszmék embere csalódva és megcsalva, a hívogató nemlét mélységébe pillant. Tulajdonképpen semmit sem változott az első szín óta, hiszen megint győzni akar. Halálával akar elégtételt venni, így próbál győzni Isten fölött, ha más esély nem maradt. Az „akarat szabad” – mondja –, magáévá téve vezetője szellemét, valamint számos filozófiai iskola véleményét. Ádám mellett a döntő pillanatban azonban megint ott találjuk a bukások fölé magasodó Évát, az élet diadalmas képviselőjét. Nietzsche szerint a nő titka az élet továbbadásának képessége. A nő – erősíti meg Weöres – tetőtől talpig élet, a férfi nagyképu kísértet. A férfi a teória, az okoskodás, nő az életbe vetett hit, az ösbizalom. A kőkori termékenységi szobrok duzzadó életereje, az antik Aphroditék és Vénuszok kecses gyöngédsége, Szűz Mária óvó tekintete, megbocsátó szeretete mind erről beszél. Lapátolhatjuk a szavakat az archetípusba – a szexualitástól a libidóig, a természeti széptől az érdek nélkül tetsző szépig, a fajfenntartási ösztöntől az égi szerelemig –, mindig annyi megfejtethetlen marad, amennyi megfejtethetőt találtunk. Az Úr előtt mindenesetre ott áll a nő és a férfi, egy igen és egy nem, a hit és a küzdés, az élet és az eszme. Ítéletre várnak, ahogy az olvasó az utolsó mondatra, ami magyarázatot ad a történetekre.

A *Tragédia* értelmezésének nehézségei azonban nem az utolsó mondatából következnek, hanem az előtte történetekből. Madách ezt írta erről Erdélyi Jánosnak: „Egész művem alapeszméje az akar lenni, hogy a mint az ember istentől elszakad s önerejére támaszkodva cselekedni kezd: az emberiség legnagyobb, legszentebb eszméin végig egymásután cselekszi ezt. Igaz, hogy mindenütt megbukik, s megbuktatója mindenütt egy gyöngye, mi az emberi természet legbensőbb lényében rejlik (ez volna csekély nézetem szerint a tragikum), de bár kétségbeesve azt tartja, hogy eddig tett minden kísérlet erőfogyasztás volt, azért mégis fejlődés mindig előbbre s előbbre ment, az emberiség haladt, ha a küzdő egyén nem is vette észre, s azon emberi gyöngét, melyet saját maga legyőzni nem bírt, az isteni gondviselő vezérlő keze pótolja, mire az utolsó jelenet, »küzdj és bízzál«-ja vonatkozik.”

Költőnk hívó katolikus volt – halála előtt meggyónt, áldozott, felvette az utolsó kenetet –, ám világosan látta a lét antinómiáit. Ezeket az ellentmondásokat nem kizárólag biblikus, netán teológiai szövegek segítségével értelmezte. Madách feljegyzései széles érdeklődésű, természettudományokat, filozófiát, irodalmat, kora újdonságait figyelő eklektikus gondolkodót mutatnak. A *Tragédia* befejező mondata két különböző, jelesül az emberi és az isteni szféra között próbál összhangot teremteni. A történelmi tapasztalat ezért áll törvényszerűen szemben a szakrális reménnyel, illetőleg megfordítva: végül a sorstapasztalattal a reményt szegezi szembe a költő.

Madách Imre úgy gondolta: abszolút igazság nem létezik. Aki sokat *tud*, ismer minden *argumentumot*, tudja: *nincs abszolút igaz* – olvashatjuk jegyzeteiben. *Jó, hogy nem vagyok bírő, mert senkinek sincs abszolút igaza* – szögezi le a történelem kapcsán. Az ellentmondás egyébként, nem kétlem, kedvére való lehetett, noha nem tűnik sem kulturális, sem etikai relativistának. A feladatot, hogy feloldja a diszharmóniát, majd némi transzcendens útravalóval feltarisznyázva bocsás-

sa útjára olvasóját, megoldotta, mégpedig a semmit mondás sekély pocsolyáit kikerülve. Ha az abszolút igazság nem is, a jó és a rossz létezett számára. A rossz nála többnyire a jó hiánya. Lucifer, a rossz, hiába van jelen mindenütt (minden színben), csak az etikai vákuumba, illetve saját közegébe, az emberben megbújó negatívumokba tud behatolni. Ebben emlékeztet rá Bulgakov Wolandja, a világirodalom legmegnyerőbb ördöge. Bulgakov figurája közel sem olyan elvete-műlt, mint az a társadalom, amelyben mozog, nevezetesen a kommunista rend, annak vezetői és alattvalói, azok vágyai, képmutatása, viselt dolgaik. Woland moszkvai turnéja során Diogenészre emlékeztet, aki Athénben, fényes nappal, lámpással a kezében keresett legalább egy igaz embert. *A Mester és Margarita* Rosszának a rosszak fölött van hatalma.

Ádám látszólag önmagával, megvalósíthatatlan eszméivel áll szemben a történeti színekben, hacsak eszünkbe nem jut, hogy az álmoképek Lucifer művei. Mivel ezekben a részekben az Úr nem jelenvaló, ezért Ádám egymaga harcol. Az eredmény lehangoló, ráadásul fel sem teheti Remete Szent Antal jogos kérdését. A szent megkísértése kínjai után ekként fordult szemrehányóan az Úr-jézushoz: hol voltál, mikor én a gonosszal küzdöttem? Mire a következő feleletet kapta: itt voltam melletted, és gyönyörködtem a küzdelmedben.

A *Tragédiában*, a keretszíneket leszámítva, hiányzik a transzcendens jó. Nem hatja át a történelmet a kegyelem. Istent ilyenkor legfőljebb hegeli módon találjuk – ha már annyira erőltetik a hatását –, eszerint az istenség kizárólag a tudatban lehet jelen, az életben sohasem. Madách hasonlóképpen gondolja, bár pozitív előjellel, mikor azt írja, hogy az emberi bölcsesség voltaképpen Isten bölcsességének bizonyos fokú kiáramlása: „Az Isten azért véghetetlen bölcs, mert felfogásunk a bölcsességről szinte emanációja.” Ennek végeredményét viszont már negatívumként értékeli: *Az emberiség maga tette magát azzá, ami.* Sartre, Jaspers és többiek ugyanebbe a cellába jutnak. Az ember szabad, vagy a szokásos fordulattal élve: szabadságra ítéltetett. Lucifer ennyit mindenképpen elért, habár végig ön maga ellen dolgozott. Az ember ugyan halandó lett, az emberiség ellenben halhatatlan. A Gonosz kedélyes, cinikus arca mellett valódi, maszk nélküli ábrázatát akkor pillanthatjuk meg, ha összeszedve bátorságunkat elnémítjuk az Urat, majd ellenlábasa szájába adjuk a nevezetes utolsó mondatot. Lucifer: *Mondottam ember, küzdj és bízva bízzál!* Íme, az ördög. Erre, biztosra veszem, még a cinikus iskola képviselői is – Antisztehesztől Hipparkhián át Kratészig – kapuszélesre tátják a szájukat. Az utolsó mondat tehát eredeti formájában tökéletes. Feladatként a földi sorsra, hitként a transzcendens reményre vonatkozik. A marxizmustól a kereszténységhez érkező Leszek Kolakowski úgy véli, az istenhit, a vallás végső értelme az, hogy igenli az életet. Madách hasonlóképpen gondolja.

És a *Tragédia* filozófiája? Heidegger szerint a filozófia akkor teljesíti célját, ha ott fejeződik be, ahol kezdődött, a kérdésnél, mert az ember sohasem a válasz, hanem mindenkor a kérdés. Mikor becsukjuk Madách könyvét – mindegy, hányadik újraelvasás után –, mindig maradnak kérdéseink.

Az Úr 1843. esztendeje a magyar irodalom keserű éve volt. Vörösmarty megírta a *Keserű pohár* című bordalt. Madách elkezdte a Kalo-féle keserű lé kúráját. A fanyar gyógyfőzet – könnyen lehet – hozzájárult borúlátásához. Kortyolgatta a herbateát, nézte a sztregovai park fenyőit, miközben tudata periferiáján, az alkotáslélektan ismeretlen, ködfoltos tájain, a Broca-mező vidékén vártak rá a szavak. Istenről és ördögről, haladásról és hanyatlásról, jóról és rosszról, filozófusokról és a mókusokról, magyarságról és megmaradásról. Fintorogva hörpölte a rossz ízű kotyvalékot, felállt, sétált, tűnődött, aztán cédulái után nyúlt. Lejegyzett néhány hirtelen támadt, ki tudja, meddig érvényes ötletet, amint szokta. Nem valamiféle nemzeti program szárnyaszavainak szánta őket, sosem akart túl sokat, túl nagyot, csupán nem szeretne volna, ha elillannak. A legszerényebb magyar zsenik egyike volt. Mindössze leírta, ami eszébe jutott, hátha jó lesz egyszer még valamire:

ILYEN VISZONYOKRÓL, MINT A MIEINK MAGYARORSZÁG POLITIKAI ÉLETBEN,
MÁS NÉPEKNEK FOGALMUK SINCSÉN. MI ÖRÖKÖS HARCBA ÁLLUNK
LÉTÜNKÉRT, MI EGY KALITKÁBAN VAGYUNK A FENEVADDAL, MELY MINDEN
PERCBEN EL AKAR NYELNI. ŐK CSAK JÓLÉT S JOBLÉT KÖZÖTT KÜZDENEK.
AMI LEHET, AZ VAN.

